

Matanət YAQUBOIZI*f.ü.f.d., dosent**e-mail: matanatyaqubqizi@gmail.com*

ŞAHDAG XALQLARI VƏ ETNİK QRUPLAR: XINALIQLILAR

Açar sözlər: etnik, milli, çөрәkkәsdi, xalçaçılıq, şaxbәzәmә

SUMMARY

SHAHDAG PEOPLES AND ETHNIC GROUPS: KHINALIG PEOPLE

The study of the folklore of the peoples and ethnic groups living in Azerbaijan is still an urgent problem. At a time when the national consciousness of the Azerbaijani people is growing, its sovereign rights are strengthening, scientific research in the field of folklore is especially relevant. Wide popularization of folklore contributes to the renewal of the spiritual environment, the revival of cultural heritage.

At present, the interest and inclination of each people to their spiritual culture and national-historical roots has increased. Therefore, the study of the history and national traditions of these peoples and ethnic groups is a paramount task.

The Khinalig people, who occupy a special place among the peoples and ethnic groups living on the territory of the Republic of Azerbaijan, have preserved their ethnic psychology, customs and traditions to this day. On June 15, 2020, they were inscribed on the UNESCO Tentative List of Intangible Cultural Heritage. The folklore of this people needs both protection and comprehensive research.

Historically, there are various hypotheses about the territory and language of the Khinalig people, who are considered one of the 26 tribes of Caucasian Albania.

The rituals of the Khinalig people, who have preserved their ancient traditions today, are unique. This uniqueness is especially noticeable in wedding traditions. The course of the wedding, some wedding ceremonies are very similar to the traditions of other peoples and ethnic groups living in Azerbaijan. For example, at a wedding, ceremonies such as sharing bread, decorating a branch, and so on are observed. This similarity can be attributed to all peoples and ethnic groups living in Azerbaijan. No nation that has lived for centuries in one region and in one environment can exist in complete isolation from others. Therefore, throughout history, these peoples and ethnic groups have supported each other in both happiness and adversity. They learned from each other and complemented each other.

Key words: ethnic, national, division of bread, carpet weaving, decoration of branches

РЕЗЮМЕ

ШАХДАГСКИЕ НАРОДЫ И ЭТНОСЫ: ХЫНАЛЫГЦЫ

Изучение фольклора народов и этносов, проживающих в Азербайджане, по-прежнему остается актуальной проблемой. В то время, когда национальное сознание азербайджанского народа растет, укрепляются его суверенные права, особенно актуальны научные исследования в области фольклора. Широкая популяризация фольклора способствует обновлению духовной среды, возрождению культурного наследия.

В настоящее время возрос интерес и склонность каждого народа к своей духовной культуре и национально-историческим корням. Поэтому изучение истории и национальных традиций этих народов и этносов является первостепенной задачей.

Хыналыгцы, занимающие особое место среди народов и этносов, проживающих на территории Азербайджанской Республики, по сей день сохранили свою этническую психологию, обычаи и традиции. 15 июня 2020 года они были внесены в Предварительный список нематериального культурного наследия ЮНЕСКО. Фольклор этого народа нуждается как в защите, так и во всестороннем исследовании.

Исторически существуют различные гипотезы о территории и языке хыналыгов, которые считаются одним из 26 племен Кавказской Албании.

Ритуалы хыналыговцев, сохранивших сегодня свои древние традиции, уникальны. Эта уникальность особенно заметна в свадебных традициях. Ход свадьбы, некоторые свадебные обряды очень похожи на традиции других народов и этносов, проживающих в Азербайджане. Например, на свадьбе соблюдаются обряды деления хлеба, украшения ветки и так далее. Это сходство можно отнести ко всем народам и этническим группам, проживающим в Азербайджане. Ни один народ, веками живший в одном регионе и в одной среде, не может существовать в полной изоляции от других. Поэтому на протяжении всей истории эти народы и этнические группы поддерживали друг друга как в счастье, так и в невзгодах. Они учились друг у друга и дополняли друг друга.

Ключевые слова: этническое, национальное, деление хлеба, ковроткачество, украшение веток

Azərbaycan folklorunun, azərbaycanlıların daimi və yığcam yaşadığı regionların folklorunun, habelə respublikamızda yaşayan xalqların və etnik qrupların xalq yaradıcılığı örnəklərinin xeyli hissəsi hələ də toplanmamış, sistemləşdirilməmiş, geniş ictimaiyyətə çatdırılmamışdır. Ona görə də müasir dövrdə Azərbaycanda yaşayan xalqların və etnik qrupların folklorunun öyrənilməsi günü bu gün də aktual problem kimi qarşıda durur. Azərbaycan xalqının milli mənlük şüurunun yüksəldiyi, onun suveren hüquqlarının möhkəmləndiyi bir dövrdə folklor sahəsində elmi axtarışlar, folklorun geniş təbliği xüsusi aktualıq kəsb edir, mənəvi mühitin yeniləşdirilməsinə, mədəni irsin dirçəlməsinə kömək edir.

Azərbaycanda milli-mədəni irsin yüksəldiyi bir dövrdə folklorun təbliği geniş vüsət tapır. Hal-hazırda hər bir xalqın öz mənəvi mədəniyyətinə, milli tarixi köklərinə marağı və meyli artmışdır. Azərbaycanda da bununla bağlı xeyli işlər görülmüş və davam etməkdədir.

Naçıvan, Ağbaba, Borçalı, Göycə, Qarabağ, İraq-Türkman, Şəki-Zaqatala, İsmayıllı və digər folklor mühitlərinin örnəkləri sistemli şəkildə tərtib olunub üzə çıxarılmışdır. Şəki-Zaqatala, İsmayıllı, Qusar bölgələrində yaşayan xalqlar və etnik qrupların folklor örnəkləri toplanıb kitab şəklində nəşr olunmuş və bu örnəklər tədqiqata cəlb olunmuşdur. Bu işin davamı olaraq növbəti istiqamətimiz Şahdağ xalqları və etnik qruplarının folklor örnəklərinin toplanması, sistemləşdirilməsi və tədqiqata cəlb olunmasıdır.

Azərbaycan Respublikası ərazisində yaşayan xalqlar və etnik qruplar içərisində özünəməxsus mövqeyi olan xınalıqlılar ən qədim tarixə mənsubdurlar. Əsrlər boyunca bu ərazidə yaşayan bu etnoslar özlərinin etnik psixologiyalarını, adət və ənənələrini günü bu gün də qoruyub saxlamışlar.

19 dekabr 2007-ci il tarixində özünəməxsus tarixinin və təbiətinin qorunması məqsədilə ölkə prezidenti tərəfindən Quba rayonunun Xınalıq ərazisi “Xınalıq Dövlət tarix memarlıq və etnoqrafiya qoruğu” elan edilmişdir. Bu ərazi 15 iyun 2020-ci ildə UNESCO-nun Təcili Qorunmaya Ehtiyacı olan Maddi-Mədəni İrsin İlk siyahısına daxil edilmişdir. Məhz buna görə hələ də qədim özəlliyini qoruyub saxlamış olan Xınalıq həm tədqiq, həm də təbliğ olunmağa ehtiyac duyur. Əgər bu gün mənəvi və maddi sərvətimizə, bu sərvətimizin tərkib hissəsi olan milli varlığımıza, milli mənsubiyyətimizə sahib çıxmasaq, onlara yad əllər uzanaçaq və artıq bizim olmayacaqdır.

Böyük Qafqaz dağları silsiləsinin Şahdağ yaxınlığında dağlar ilə əhatə olunmuş böyük bir təpənin üzərində salınmış yaşayış məskəni olan Xınalıq Azərbaycanın ən yüksək yaşayış məntəqəsidir.

Xınalıqlılar haqqında ilk məlumat yunan tarixçisi və coğrafiyaşünası Strabonun “Coğrafiya” əsərində verilir. Əsərdə göstərilir ki, Qafqaz Albaniyasında hər birinin öz dili olan 26 tayfa vardır ki, bunun birinin də xınalıqlılar olduğu güman edilir.

“1926-cı ildə Xınalıqda olmuş və burada etnolinqvistik tədqiqat işi aparmış etnoqraf A.N.Qenko Xınalıq dilinin qədim Alban tayfalarından sayılan udilərin dilinə yaxınlığı qənaətinə gəlmişdir. Başqa sözlə, udilərlə xınalıqlıların genetik dil qohumluğuna malik olması faktı bizə xınalıqlıların həqiqətən qədim Alban tayfalarından biri olduğu nəticəsinə gəlməyə əsas verir.” (Cavadov – s.173) Bölgədə mövcud olan adət-ənənələr bizə A.N.Qenkonun fikrini təsdiqləməyə imkan verir. Qarşıda verilən mərasimlərlə bağlı müqayisəli faktlar da bu fikrin davamı olaraq verilir.

Əvvəlcə Xınalıq ərazisinin adı ilə bağlı danışaq. Xınalıqların kompakt şəkildə məskunlaşdığı Xınalıq kəndinin adı haqqında müxtəlif fərziyyələr mövcuddur.

Moisey Kalankatlı “Alban tarixi” əsərində göstərirdi ki, bu yer Xeni adlandırılır. Tədqiqatlar Xınalıq kəndinin adının bu adla bağlı olduğunu əks etdirir. Tədqiqatlara əsaslanıb bu nəticəyə gəlinir ki, sözün kökü “xeni” sözündən götürülüb.

Bir fərziyyəyə görə tarixi təxminən 5000 il əvvələ aid edilən Xınalıq¹ ərazisinin bözi mənbələrdə bu cür adlanması kəndin qarşısında yerləşən dağın günəş çıxanda verdiyi rəngə uyğun olaraq adlandırılması idi.

Başqa bir fərziyyəyə görə Xanəgah sözünün təhrif olunmuş variantıdır.

Bir başqa iddiaya görə isə Nuh peyğəmbərin tufanı zamanı xınalıqlılar Ketş dağlarında yerləşən Ketş kəndində yaşayırlarmış. Zəlzələ vaxtı əhalinin çox hissəsi həlak olmuşdur. Sağ qalanlar isə çayı keçərək bir təpəyə qalxıb burada, Xınalıqda məskunlaşıblar. Kənd əhalisi hətta kənddə balıqqulağı və daşlaşmış balıq sümüklərinin tapılmasını da bununla bağlayırlar. Xınalıqlılar belə hesab edirlər ki,

¹ 100 ha-a yaxın ərazidən ibarət olan qədim kənd qəbiristanlığı və burada da çoxmərtəbəli qəbirlər, tarixi eramızdan əvvələ aid edilən küp qəbirləri vardır.

Nuh peyğəmbərin oğlu Yafəs bu ərazidə qalib və onun ardıcıllarından Qafqaz xalqları törəyib.

Əslində isə Xınalıqlılar kəndlərini “Kətiş” (kətdidlər yaşayan kənd), özlərini “kətdid” (özümüzkülər), dillərini isə “kətiş dili” (müqəddəs) adlandırırlar.

Xınalıqlıların dini mənsubiyyətləri islam dinidir. İslamdan qabaq onlar Günəşə, oda sitayiş edirlərmiş. Kəndin yaxınlığında Atəşgah adlandırdıqları məbəd bu fikrin təsdiqidir. Hətta xınalıqlılarda bu sitayişin göstəricisi olan odla fala baxmaq gələni də mövcud olmuşdur. Ona görə də oda müqəddəs ocaq kimi sitayiş edirlər ki, bu da atəşpərəstliyin günü bu gün də onların həyatında mühüm yer tutduğunu deməyə əsas verir.

Qədim xınalıqlıların ilkin məşğuliyyəti ovçuluq olmuşdur. Ovladıqları heyvanlar əsasən, qaban, dağ kəli, dağ keçisi idi. Xınalıqlılar qaban ovlasalar da, heç vaxt ətinə yeməyiblər. Həmin ovu qonşu kəndlərə göndərirdilər. Ovçular ova getmənin vaxtını heç kimə bildirməz, vurulan heyvanları öz aralarında bərabər bölər, qonşu payı saxlayar, kənar adam rast gəlsə, ona da ovlarından pay verərdilər.

Ovçuluqdan başqa heyvandarlıqla, əkinçiliklə məşğul olmuşdurlar. Onlarda heyvandarlıqla bağlı belə inanc nümunəsi mövcuddur. Xınalıqlılarda mal-qaranın sayı barədə heç kimə məlumat verilmirdi. Çünki mal-qaraya bədnəzər toxuna biləcəyinə inanılırdı.

Xınalıqlılar öz adət-ənənələrinə görə də özünəməxsus yer tutur. Xüsusən də mərasim və ayinlərdə bu özəlliklər ortaya çıxır.

Xınalıqlılar Ramazan, Qurban, Novruz bayramlarını qeyd edirlər. Novruz bayramında axır çərşənbə günündə oğlan evindən nişanlı qızlar üçün “yeddi yeməli şey” göndərirdilər. “Yeddi yeməli şey”ə görə xınalıqlılar bu bayrama “yeddi tikə bayramı” deyirlər.

Xınalıq ərazisində məskunlaşmış insanlar mühafizəkar insanlar idi. Bu insanlar bu ərazidə ancaq qan qohumlarının yaşamasına icazə verirdilər. Buna görə də burada yaşayan xınalıqlılar ancaq qohumlarla evlənirdilər.

Azərbaycan türklərində olduğu kimi, xınalıqlılarda da qıza elçi gedilir, qızın razılığı alındıqdan sonra qızın başı üzərinə qırmızı yaylıq salar, günəşin simvolu kimi, daha sonra oğlan evindən gətirilmiş lavaşın üzərinə yağ və balı sürtərək qız və oğlan evinin adamları arasında kəsərdilər. Yəni həyatları bal kimi şirin, çörək kimi bərəkətli olsun. Bu “çörəkkəsdı”dən sonra ilk qohumluq əlaqəsinin əsası qoyulurdu.

Azərbaycan türklərində, udilərdə də gəlin - qaynana, qudalar arasında çörək bölmə adəti olmuş, bu adət xınalıqlılarda olduğu kimi qohumluğun, əbədi dostluğun, birliyin simvolu kimi günü bu gün də icra olunmaqdadır.

Qız nişanlı olduğu müddətdə oğlanın qohumlarından gizlənməli idi.

Qıza cehiz hazırlanardı. Xalça, palaz və s.

Xınalıq qadınları toxuculuq, xalçaçılıqla məşğul olmuşlar. Bu xalçaları qızlar, qadınlar öz əlləri ilə təbii boyaq vasitələri ilə boyayıb toxuyardılar. Bu sənət

qədimdən nəsil-dən-nəslə ötürülmüşdür. Qızlar üçün xalça toxumağı bacarmamaq nöqsan sayılırdı. Qızlar gəlin köçəndə öz toxuduqları xalça, palaz, kilim, corabları cehiz kimi aparardılar. Xalçaçılıq sənəti ilə bağlı çoxlu folklor nümunələri bu insanlar arasında dolaşmaqdadır.

Toy günü təyin olunardı. Bir nəfər at belində kənd adamlarını qapı-qapı toya dəvət edərdi.

Üç gün, üç gecə toy olardı. Toy qara zurna ilə keçirilərdi. Məsələ burasındadır ki, Azərbaycanda yaşayan bütün xalqlar və etnik qruplar toylarda Azərbaycan musiqisindən istifadə edər, o cümlədən toya Azərbaycan aşığılarını dəvət edər, öz toylarını şənəndirərdilər. Toya Azərbaycan aşığıları ilə yanaşı, yerli aşığıları da, məsələn, Dədə Əmini, Xınalıqlı Qasımı, Xınalıqlı Qızıyətəri, Xınalıqlı Molla Üzdəni, Aşıq İzzəti dəvət edərdilər.

Toylarda oxunan mahnılar da Azərbaycan mahnıları olardı.

Qız öz dayısı evindən gəlin köçər, oğlan da öz dayısı evindən toy eşiyinə gələrdi. Qızın dayısının iştirakı ilə gəlin bəzədilmiş ata mindirilərdi. Oğlan evində də qızı atın belindən oğlanın dayısı düşürərdi. Çünki toyu olacaq gənclərin taleyində dayının böyük rolu var idi.

Udilər də dayıya, kirvəyə üstünlük verilərdi. Kirvə oğlan evi üçün, qızın dayısı da qız evi üçün ən etibarlı insan sayılırdı. Oğlan öz evindən yox, kirvəsinin evindən öz toyuna gətirilərdi. Udilər də qızı ata evindən deyil, dayı evindən çıxarardılar.

Qız atdan düşməmiş cehizi oğlan evinə gətirilərdi. Qızı oğlanın dayısı atdan düşürərdi. Gəlinin başı üzərinə qırmızı yaylıq örtər, şirinlik, bərəkət simvolu kimi şirniyyat və buğda səpərdilər.

Azərbaycan türklərində olduğu kimi, xınalıqlılarda da Şax bəzəmə adəti olmuşdur. Ağacı şirniyyatla, boyanmış yumurtalarla və xoruzla bəzəyərdilər. Bu şaxı bəyin qarşısına qoyardılar. Burada ağac həyat ağacını, xoruz isə Günəşi, odu simvolizə edir.

Çox maraqlı faktdır ki, udilər də şax bəzəyərdilər. Onların şaxının başında da xoruz olardı.

Gəlin 7 il qaynana, qaynatasının gözüne görünməməli idi. Gəlin bu illər ərzində nəinki qaynata-qaynana, hətta yoldaşı ilə danışa bilməzdi və s.

Gəlin başına yaylıq bağlayardı. Bu yaylığın xüsusi bağlanma qaydası vardı. Yaylığın bir ucu uzun saxlanırdı ki, qaynata, qaynana, yaxud da bir qonaq gəlsəydi, tez üzünü örtə bilsin deyər.

Yeddi ildən sonra qaynata gəlinə “üzgörümçəyi” verəndən sonra bu evin əsil üzvü olardı. Gəlin artıq bulağa gedib su da gətirə bilərdi. Udilər də bulaq başına getmək adəti var idi. Bulaq başına getmək, toy adət-ənənələrinə daxil edilən növbəti sonuncu mərhələdir.

Belə inanc nümunəsi vardır ki, əgər ailə qurandan sonra övladı olmayan ailənin gec övladı olardisa, doğulan uşağın başında yeddi il hörük saxlayardılar. Yeddi ildən sonra həmin hörüyü qurban verərdilər.

Qəbələ rayonunun Dizaxlı kəndində Komrad dağında yerləşən Komrad piri məhz bu cür hörükərin qurban verildiyi məkandır. Ailə qurandan sonra övladı olmayan ananın doğulan oğlan uşağının başında hörük saxlayardılar ki, yeddi ildən sonra bu saçını bu pirə qurban versinlər.

Belə oxşarlıqları, paralelləri Azərbaycanda yaşayan bütün xalqlar və etnik qruplara aid etmək olar. Əsrlərlə eyni ərazidə, eyni mühitdə yaşayan hər hansı bir xalq başqasından ayrı şəkildə yaşaya bilməz. Ona görə də bu xalqlar və etnik qruplar tarix boyu xeyir və şərlərində bir-birinə arxa durmuş, bir-birindən öyrənmiş, lazım gəldikdə isə bir-birinə öyrətmişlər. Çünki mərhum professor Qəmərsah Cavadovun qeyd etdiyi kimi, Qafqaz dil ailəsinə daxil olan, sayı bir neçə mindən artıq olmayan buduqlar, qızlar, xınalıqlılar, udilər, saxurlar və b. əslində Azərbaycanın “qırmızı kitabı”na düşən, qorunub-saxlanması böyük dövlət işi sayılan bir məsələdir... Bu gün Azərbaycan dünya təcrübəsi və sivilizasiyası prinsipləri əsasında inkişaf edən demokratik respublikadırsa, bura təkcə çoxsaylı və türkdilli azərbaycanlıların deyil, eləcə də müxtəlif dil ailələrinə mənsub olan azsaylı udi və xınalıqlıların, avar və ləzgilərin, talış və kürdlərin, tat və dağ yəhudilərinin, saxur və ingiloyların, hapit və buduqluların da eyni dərəcədə Vətənidir. Bəli, Azərbaycan ən qədim dövrlərdən başlayaraq ərazisində yaşayan bütün xalqların və etnik qrupların ortaq Vətənidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. On cildə, X cild, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, Bakı-1987, səh.89
2. Azsaylı xalqların folkloru. I kitab. Elm və təhsil, Bakı-2014
3. Cavadov Qəmərsah. Azərbaycan azsaylı xalqları və milli azlıqları. Bakı, Elm, 2000
4. Yaqubqızı Mətanət. Azərbaycan folklorunda tolerantlıq və multikulturalizm. Bakı, Elm və təhsil, 2016
5. http://atlas.musigi-dunya.az/az/history_xinalig.html
6. <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-38236162>
7. <http://kulturaplus.az/home.php/video/...>
8. <http://www.instagram.com/ictimai.tv/>
9. <https://spasetv.az>
10. <https://goo.gl/w99fFm>
11. <https://www.youtube.com/watch?v=rMT2jLnafoQ>
12. <https://www.youtube.com/watch?v=JeY7qddvr4g>

